

Пороскун С.С.

аспірант кафедри маркетингу та логістики
Сумський національний аграрний університет

Poroskun Sergey

Postgraduate Student of the Department of Marketing and Logistics
Sumy National Agrarian University

ПОБУДОВА МЕХАНІЗМУ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СУМСЬКОГО РЕГІОНУ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

BUILDING OF THE INNOVATIVE DEVELOPMENT MECHANISM OF THE SUMS REGION IN THE POST-WAR PERIOD

Розглянута сучасна проблематика інноваційного розвитку як чинника процесу світової інтеграції та негативний ефект військових дій на інноваційну активність в Україні; висвітлені наступні питання, які не втрачають своєї актуальності на даний час: інноваційний розвиток регіонів України, зокрема Сумщини; інноваційна політика держави в умовах ведення воєнних дій; значення інноваційних впливів у відродження економічних структур України у післявоєнний період; інноваційні аспекти у сфері агропромислової політики; ініціативність держави у вирішенні проблем збереження аграрних ресурсів. В конкретних регіонах (на Сумщині зокрема) України може бути використані вже набуті знання у створенні та розвитку кластерних аграрних систем, як практичний досвід вирішення локальних та глобальних ринкових проблем.

Ключові слова: інноваційний розвиток, післявоєнний період, аграрна Сумщина.

Considered modern issues of innovative development as a factor in the process of world integration and the negative effect of military actions on innovative activity in Ukraine; the following issues are highlighted, which do not lose their relevance at the moment: innovative development of the regions of Ukraine, in particular Sumy Oblast; innovative policy of the state in the conditions of conducting military operations; the importance of innovative infusions in the revival of economic structures of Ukraine in the post-war period; innovative aspects in the field of agro-industrial policy; management of innovative agricultural projects; initiative of the state in solving the problems of preservation of agrarian resources. It is substantiated that the prospect of revitalizing the priority areas of the economy with a positive outcome of the end of military operations on the territory of Ukraine (including Sumy Oblast) on the basis of innovative and sustainable development is real. In specific regions (in Sumy Oblast in particular) of Ukraine, already acquired knowledge in the creation and development of cluster agricultural systems can be used as practical experience in solving local and global market problems. The significance of the systematic implementation of innovative national policy, which provides for the development and implementation of priority areas of innovative development, scientific research aimed at achieving the Sustainable Development Goals, is emphasized. In the agricultural sector, under conditions of limited production resources, there is a need to prioritize innovative infusions. It was determined that it is unacceptable to continue the process of restoring the Ukrainian economy in the form of an agrarian-raw material model in the post-war period, which could lead to the final "agrarianization" and economic depression of the country. Reconstruction of Ukraine after the end of the war on its territory should be aimed at organizing the industrial and innovative structure of the economy on the basis of Industry 4.0. The regions of Ukraine should develop and come up with the initiative of implementing such a scenario of post-war economic development, which would start the implementation of the concept of a comprehensive plan for the post-war revival of the country on the latest and innovative bases. The course for European integration of Ukraine must be clearly defined.

Key words: innovative development, post-war period, agrarian Sumy region.

Постановка проблеми. Українська держава і світова спільнота з початком війни у 2022 році зіштовхнулися зі значним наступним викликом: чи збережуть актуальність наші довоєнні програми щодо пошуку новітніх рішень для побудови весвітніх соціальних систем у контексті глобалізації? І, в першу чергу, мова йде про інновації в відродженні та розвитку українських територій.

Інноваційна діяльність полягає у пошуку, розробці наукових надбань і технологічних розробок для подальшого їх впровадження у процес створення нового або удосконаленого продукту, послуг з подальшою їх комерціалізацією для отримання стабільного прибутку.

Для прогресу інноваційних функцій потрібно активно шукати нові підходи та можливості, ефективно

користуватися наявними ресурсами та впроваджувати передові розробки для задоволення різноманітних потреб споживачів. Інноваційна діяльність включає в себе: наукові, технологічні, організаційні, фінансові і комерційні ініціативи, які спільно спрямовані на створення нововведень.

Українським підприємствам вдалося швидко адаптувати своє виробництво до умов воєнного стану. З аналізу конкретних випадків можна зробити висновок, що найефективніше пристосувалися до кризових умов ті підприємства, які діють у інноваційних сферах. Така тенденція має зберегтися і в післявоєнний період відновлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Коло зарубіжних вчених, зокрема: Ф. Агійон, М. Кондратьєв, Р. Солоу, Й. Шумпетер, досліджували багатогранність інноваційної діяльності і її вплив на економічний стан держави. Формуванню інноваційних програм та стратегій присвячені напрацювання С. Валдайцева, П. Друкера, Р. Фостера, Ф. Хайека та інших. Серед вітчизняних науковців-економістів, які спрямували свої зусилля на вивчення проблем інноваційного розвитку можна виділити: О. Амошу, Т. Богдана [3], В. Захарченка, С. Ілляшенка, О. Лапко, Ю. Маковей [4], Ж. Поплавську, О. Телетова [7], Л. Федулову, М. Філіпова [1], С. Цівкача [5] та ін. Аналізу інноваційних операцій в Україні присвячено наукові праці О. Левківського, Т. Писаренко, Т. Кваші, Л. Рожкової, О. Коваленко та інших.

Ствердження про важливість інноваційних процесів в Україні залишається актуальним сьогодні, оскільки їх зростання є ключовим фактором, який сприяє подальшому розвитку держави в цілому і усіх регіонів зокрема.

Формулювання завдання дослідження. Мета статті: виявлення особливостей інноваційного розвитку територій (в першу чергу регіонів) України та окреслення стратегічних напрямів інноваційної активізації в післявоєнний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ведення військових дій в Україні значно впливає на стан інноваційного середовища в країні на даний час. Це пов'язано з низкою факторів, зокрема:

війна сприяла серйозним економічним викликам: падінню об'ємів інвестицій, зростанню бізнесових ризиків та зменшенню внутрішнього попиту на товари. Це суттєво ускладнило розвиток інноваційного середовища в країні;

– через воєнний конфлікт багато технічних спеціалістів та підприємців у сфері інновацій виїхали з країни, що привело до втрат експертних знань і зменшенню кількості інноваційних проєктів;

– військові дії та економічні проблеми обмежили доступ до фінансування інноваційних проєктів на території України. Основна частина фінансових ресурсів спрямовується на сектори, які потребують достатніх інвестицій, такі як будівельна та енергетична галузі [3].

Згідно з глобальним рейтингом по інноваціям спостерігається переміщення України з 49-го місця у 2021 році на 57-е місце у 2022 році. Попри ці виклики, інноваційні підприємства та стартапи в Україні продовжують свій розвиток. Країна й далі привертає іноземні інвестиції та вдосконалює інноваційні програми і власну інфраструктуру.

Деякі інноваційні проєкти були зосереджені на вирішенні проблем, які пов'язані із веденням воєнних дій та їх наслідками, включаючи реконструкцію та нове будівництво об'єктів інфраструктури на території конфлікту.

Фінансові надходження для розвитку інновацій в нашій країні знизилися в воєнний період з ряду причин: війна погіршила імідж України, що ускладнило процес притоку іноземних інвестицій; війна сприяла появі невизначеності та ризиків для інвесторів; також вона знизила економічну активність і збільшила боргове навантаження України до 35%. Це ускладнило доступ нових проєктів та інновацій до фінансування [1].

З огляду на значну різницю в впливі агресії росії на різні регіони України, вибудовується необхідність реалізувати окремі регіональні стратегії з відновлення зараз і в перспективі на післявоєнний період. Для досягнення поставлених цілей пропонується використовувати процес макро-проєктування інноваційно-технологічних систем як базу для інституційно-інноваційного проєктування. Розглянемо три (вже існуючі) приклади вищезгаданого проєктування. Першим прикладом є побудова та функціонування кластера «Слобожанське коноплярство» агротуристичної спрямованості, який вже фінансується державним бюджетом в рамках відбору через конкурс проєктів розвитку регіону у 2020 році – 20,703 млн грн і має потенціал стати потужним туристичним центром привабливості Сумщини та України. Кластер є багатогранним і стане важливим економічним інструментом, а також привабливим центром для екологічного туризму. Цей факт є позитивним для подальшого розвитку економіки Сумської області у післявоєнний період. Зведена інформація про основні показники проєкту агротуристичного кластера «Слобожанське коноплярство» наведена в табл. 1.

На даний момент Сумщина займає лідируючі позиції серед українських регіонів у вирощуванні та переробці коноплі. Тут задіяні сорти, що не містять психотропних речовин, вони були вперше в світі виведені двома науковими інститутами, які працюють у цій області.

В майбутньому проєктом агротуристичного кластера передбачається збільшення площі і кількості підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, включаючи малі. Також передбачається розробка нових продуктів для внутрішнього ринку з різноманітними можливостями використання.

В регіоні активно розвиваються різні напрями переробки конопель. На Сумщині сьогодні можуть запропонувати не тільки конопляну олію. В обласному центрі діє єдина фірма в нашій країні, яка виробляє конопляний сир; також виготовляють постільну білизну, одяг та посуд із конопель.

Отже, Сумська область має потенціал перетворитися не лише на науковий центр коноплярства, але й стати регіоном з важливим виробничим і туристичним спрямуванням. Слід зауважити, що коноплі, які майже не впливають на деградацію ґрунтів, можуть стати заміником бавовни у виробництві целюлози, тканин, біологічної упаковки, біопалива та інших корисних продуктів. Наприклад, папір із конопель коштує на 30% дешевше, ніж з деревини, а з гектара технічної коноплі можна отримати до 6 тон целюлози, при цьому цикл дозрівання рослин складає лише 120 днів.

Опис проєкту агротуристичного кластеру Сумщини

Назва проєкту	Цілі проєкту	Цільові аудиторії	Очікувані результати
Агро-туристичний кластер «Слобожанське коноплярство»	1) комплексний розвиток галузі коноплярства, що включає в себе збільшення площ, відведених під вирощування конопель, та створення інфраструктури для їх ефективної переробки; 2) створення загальнонаціональної освітньої платформи з інновацій у коноплярстві, яка включатиме відкриття та безперервне функціонування навчально-практичного центру з розвитку коноплярської галузі на всеукраїнському рівні; 3) відновлення, та поширення багатовікових традицій слобожанського коноплярства через створення об'єктів, що сприяють розвитку сільського продуктового туризму	1) мешканці Сумської обл. та інших областей України; 2) суб'єкти господарювання Сумщини (8) і інших регіонів України (22); 3) товаровиробники аграрної сфери (у т.ч. фермерські господарства) Сумщини (понад 200), інших регіонів України (понад 6 тисяч); 4) економічно активна частина населення, землевласники й землекористувачі Сумської області (понад 1 тис. осіб), інших регіонів України (понад 30 тис. осіб)	1) збільшення площ під вирощуванням конопель технічних до 360 га (+111 га до попереднього рівня) та розширення можливостей щодо переробки конопле-сировини до 79%; 2) створення нових 28 робочих місць у сільській місцевості; 3) зростання доходів бюджетів різних рівнів на 1.3 млн. грн щорічно; 4) зведення етно-музею коноплярства з можливістю відвідування у перший рік роботи до 10 тис. осіб із Сумщини та інших регіонів України; 5) організація мобільної інтерактивної експозиції про коноплярство з можливістю її перегляду у перший рік представлення до 200 тис. осіб; 6) укладання 50 угод про співпрацю з об'єднаними територіальними громадами та суб'єктами господарювання – 20; 7) організація щорічного Міжнародного етно-фольклорного аграрного фестивалю «НempFest» з можливістю відвідування 4 тис. особами; 8) організація 9 навчально-практичних семінарів, двох «круглих столів» та Міжнародної конференції, а також проведення шести індивідуальних консультацій

Джерело: складено на основі [2]

Прикладом є Фінляндія, де успішно зберігаються ліси, а папір виготовляється з конопель. На сьогоднішній день понад 50 тисяч видів продукції можливо виготовляти з конопель, і це не має жодного стосунку до її психотропних властивостей [4].

Можливим стратегічним проєктом регіону, що поєднує інституційні та інноваційні підходи, може стати перспективний розвиток інформаційних систем для енергетичного сектора. Так, Сумським державним університетом впроваджуються енергоефективні технології за власними розробками, такі наприклад, як системи контролю за теплоспоживанням будівель нового типу – «HeatCam».

Виявлено, що всі сучасні заможні європейські країни застосовували однакову стратегію для відновлення своїх економік після війни: вони змінювали фокус від орієнтації на сировину на розвиток переробної сфери і проходили етап, коли емуляція – бажання дорівнятися до інших або перевершити їх - ставала їхнім превалюючим пріоритетом.

Побудова механізму інноваційного розвитку регіону (територій) в післявоєнний період має складатися з:

1. Відновлення інфраструктури: необхідності відновлення та модернізації міської інфраструктури після зруйнувань війни.

2. Стимулювання інновацій: залучення та підтримки інноваційних ідей та проєктів для стимулювання економічного зростання та соціального розвитку.

3. Регенерації громадського простору: відновлення і розвитку громадських та культурних центрів для підтримки соціальної адаптації та спільного життя.

4. Реконструкції житлового фонду: відновлення житлового фонду та впровадження нових стандартів комфорту та енергоефективності.

5. Розвитку інноваційних кластерів: створення спеціалізованих інноваційних кластерів для сприяння співпраці між бізнесом, наукою та громадськістю.

6. Цифровізації та смарт-технологій: впровадження цифрових технологій та смарт-рішень для підвищення ефективності управління містами та підвищення якості життя мешканців.

7. Учасі громадськості: активної участі місцевих громад та громадських організацій у формуванні стратегій і реалізації проєктів інноваційного розвитку [3].

Ці аспекти спільно визначають нові шляхи розвитку регіону після війни, спрямовані на відновлення та розвиток, заснований на інноваціях та сталому розвитку. Значення впливу певних факторів (рис. 1) зростає з причини того, що маркетинг інновацій – комплексна система, що охоплює процес планування, виробництво, ціноутворення, розподіл і реалізацію інноваційних технологій. Це є ефективним напрямком, мета якого – задовольнити потреби суспільства і підвищити інноваційний розвиток сільськогосподарського підприємства шляхом залучення інноваційних технологій і оригінальних ідей.

Рис. 1. Класифікація факторів впливу на інноваційний розвиток аграрного підприємництва в залежності від етапу маркетингової діяльності

Джерело: складено автором

Кластеризація у Сумському регіоні має потенціал у сфері виробництва технічних засобів (машини та обладнання загального призначення). Також прилади є ключовою складовою продукції, яку виготовляють містоутворюючі підприємства, такі як ПАТ «Сумський завод насосного та енергетичного машинобудування “Насосенергомаш”», ПАТ «Сумське машинобудівне науково-виробниче об’єднання», ПрАТ «НВАТ “ВНДІ-компресормаш”», ТОВ «Турбомаш», ТОВ «Технохім» та інші. З точки зору конкретних суб’єктів господарювання, інноваційна діяльність є ключовим інструментом, що дозволяє їм пристосовуватися до постійних змін у зовнішньому середовищі.

Одним з можливих інституційно-інноваційних проєктів у регіоні після війни може стати розвиток інформаційних систем для енергетичного сектора. Зокрема, СумДУ розробляє і реалізує власні розробки з енергоефективності та передових технологій, таких як система контролю за теплоспоживанням у будівлях «HeatCam». Ця система дозволяє автоматично генерувати вичерпну інформацію щодо параметрів теплоносія на всіх стадіях циркуляції та в кожному приміщенні, а також отримувати дані про температуру доквілля і прогноз на наступний період часу, залучаючи для цього мобільний зв’язок та інтернет-технології [7].

Важливим напрямком стабілізації національної економіки у післявоєнний період є сільське господарство. Війна завдала удару по найвразливішим ділянкам аграрної галузі України і в світі. Значне зростання цін на добрива та горючі матеріали, скорочення площ сільськогосподарських угідь і зниження експорту з України на 89% призвели до глобального дефіциту зернових культур і соняшникової олії, а також до зменшення доходів українських виробників. Ціни на добрива та паливо істотно зросли, площі сільськогосподарських угідь зменшились, а падіння експорту України призвело до дефіциту зернових і соняшникової олії на світовому ринку, що, в свою чергу, зменшило доходи українських виробників. За експертними оцінками, український агропромисловий комплекс за період ведення повномасштабної війни вже зазнав втрат на суму 4,3 млрд доларів. Із цієї суми втрати, пов’язані виключно з окупацією сільськогосподарських угідь, їхнім забрудненням мінами, нерозірваними боєприпасами або фізичним пошкодженням, становлять 2,1 млрд дол. [5].

Інноваційні вливання в аграрний сектор охоплюють широкий спектр технологій, до яких можна віднести: хімічний склад засобів захисту рослин та функціональні можливості техніки, гібриди культур і тварин. Вони також включають підходи до оптимізації залучення у виробництво різних видів ресурсів, обробки

грунту та застосування добрив. Усі ці інновації вимагають значних обсягів інвестицій, але сприяють розвитку економічної сталості та підвищенню стійкості аграрної галузі до криз.

Основна мета інноваційних технологій – зменшення собівартості виробництва одиниці продукції. Хоча на гектар можуть бути вкладені більші інвестиції, вони призводять до зниження собівартості. Іншими словами, при тимчасово обмежених фінансових ресурсах краще скоротити площі посіву, але не знижувати витрати на технології. Умовно інновації в агропромисловому комплексі можна поділити на три категорії: обладнання, програмне забезпечення, а також засоби захисту рослин, насіння та добрива.

Україна, враховуючи всі випробування, які вона пережила і продовжує долати, не може зупинитися на досягненні довоєнного рівня соціально-економічного розвитку, який є надто скромним для її національного потенціалу. Отже, післявоєнне відновлення України повинно бути спрямоване на радикальну трансформацію економічної структури, етап переходу від аграрно-сировинного ведення господарства до індустріально-інноваційного, заснованого на створенні промисловості сучасного високотехнологічного, цифровізованого типу у відповідності з розвитком Індустрії 4.0 у світі. Україна повинна самостійно проявити ініціативу, якщо прагне уникнути долі звичайної аграрної країни з посереднім рівнем життя. Для деяких країн Україна цікава тільки у ролі постачальника продукції та сировини аграрного спрямування, без претензій на масове виробництво продукції капітало- та наукоміського наповнення. Це також буде сприяти продовольчій кризі та багаторічній спеціалізації України на експорті мало перероблених продуктів, що закріплює її репутацію як житниці Європи. Внаслідок війни можливості експорту України ще більше обмежуються, а аграрна спеціалізація економіки має тенденцію до посилення [6].

Україна повинна представити свою версію комплексної стратегії відновлення своєї економіки та своїх областей після війни, орієнтуючись на нові технології, що дозволить привести країну до довгострокового процвітання. Створення концепції Плану розвитку території України та їхніх основ має бути доручено найкращим і найкваліфікованішим фахівцям – зацікавленим, активним та підприємливим особам, які піклуються про майбутнє України. До цього кола слід віднести науковців, підприємців, промисловців, освітян, представників структур інноваційного напрямку, громадських діячів та органи влади з безпороочною репутацією, які працюватимуть на принципах рівноправності та справедливості.

Висновки. Здійснене дослідження показало, що в Україні необхідно активізувати інноваційну діяльність, зокрема у післявоєнний період. Вітчизняними науковцями при оцінюванні інноваційної ситуації, яка присутня в країні зараз і може бути у перспективі, виокремлюються наступні тенденції, які пов'язані з: зосередженістю інноваційних процесів у діяльності великих підприємств промисловості; диспропорцією у сфері інноваційної активності суб'єктів господарювання та при виробленні іннова-

ційної продукції по факту; зниженням технологічної активності підприємств; прогресуючою тенденцією зниження техніко-технологічного потенціалу вітчизняної промисловості для оновлення серійного виробництва продукції та інших аспектів. Це створює потребу в дослідженні тенденцій інноваційних напрямків розвитку, виявленні проблем і визначенні шляхів активізації інноваційних процесів на територіях країни, зокрема Сумщини, у післявоєнний період відновлення.

Список використаних джерел:

1. Філіппов М. Створювати інноваційні проекти варто вже зараз: не чекаючи закінчення війни. ШТАБ-КВАРТИРА delo.ua. 2022. URL: <https://delo.ua/business/stvoryuvati-innovaciini-projekti-varto-vzezaraz-ne-cekayuci-zakincennya-viini-insaiti-maksima-filippova-iz-grcapital-402624/> (дата звернення: 27.07.2024).
2. Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://mtu.gov.ua/files/> (дата звернення: 30.07.2024).
3. Богдан Т. Післявоєнна відбудова: уроки з досвіду Балкан URL: https://biz.censor.net/columns/3330248/pislyavoyenna_vidbudova_uroku_z_dosvidu_balkan (дата звернення: 07.07.2024).
4. Маковей Ю. Експортувати, не можна залишити, або Біль сучасного експорту української агропродукції. URL: <https://kurkul.com/spetsproekty/1283-eksportuvati-ne-mojnazalishiti-abo-bil-suchasnogo-eksportu-ukrayinskoyiagroproduksiyi> (дата звернення: 07.06.2024).
5. Цівкач С. Найважливішим у воєнний час є підтримка існуючого бізнесу. 2022. URL: <http://surl.li/ccgwnu> (дата звернення: 07.06.2024).
6. Як відродиться агросектор після перемоги? Вирішать інновації. AgroPortal. 23 червня 2022. URL: <http://surl.li/ccgwnu> (дата звернення: 27.06.2024).
7. Телетов О.С. Напрямки розвитку маркетингу в сучасній Україні. 30 років Незалежності: здобутки та перспективи розвитку маркетингу в Україні: монографія / за заг. Ред.. А.О. Старостіної. Київ : Інтерсервіс, 2022. С. 20–32.

References:

1. Filippov M. (2022) Stvoriuvaty innovatsiini proiekty varto vzhe zaraz: ne chekaiuchy zakinchennia viiny [It is worth creating innovative projects now: without waiting for the end of the war]. ShTAB-KVARTYRA delo.ua. Available at: <https://delo.ua/business/stvoryuvati-innovaciini-projekti-varto-vzezaraz-ne-cekayuci-zakincennya-viini-insaiti-maksima-filippova-iz-grcapital-402624/> (accessed July 27, 2024). (in Ukrainian)
2. Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy Available at: <https://mtu.gov.ua/files/> (accessed July 30, 2024). (in Ukrainian)
3. Bohdan T. Pisliavoyenna vidbudova: uroky z dosvidu Balkan [Post-war reconstruction: lessons from the experience of the Balkans] Available at: https://biz.censor.net/columns/3330248/pislyavoyenna_vidbudova_uroku_z_dosvidu_balkan (accessed July 7, 2024). (in Ukrainian)
4. Makovei Yu. Eksportuvaty, ne mozhna zalyshyty, abo Bil suchasnogo eksportu ukrainskoi ahroproduksii [To export, you can't leave it, or The pain of modern export of Ukrainian agricultural products]. Available at: <https://kurkul.com/spetsproekty/1283-eksportuvati-ne-mojnazalishiti-abo-bil-suchasnogo-eksportu-ukrayinskoyiagroproduksiyi> (accessed June 7, 2024). (in Ukrainian)
5. Makovei Yu. (2022) Eksportuvaty, ne mozhna zalyshyty, abo Bil suchasnogo eksportu ukrainskoi ahroproduksii [The most important thing in wartime is to support the existing business]. Available at: <http://surl.li/ccgwnu> (accessed June 7, 2024). (in Ukrainian)
6. Iak vidrodytsia ahrosektor pislia peremohy? Vyrishat innovatsii. (2022). [How will the agricultural sector be revived after the victory? Innovation will decide]. Available at: <http://surl.li/ccgwnu> (accessed June 27, 2024). (in Ukrainian)
7. Tielietov O. S. (2022) Napriamky rozvytku marketynhu v suchasni Ukraini [Directions of marketing development in modern Ukraine]. 30 rokiv Nezalezhnosti: zdotuky ta perspektyvy rozvytku marketynhu v Ukraini: monohrafiia / za zah. Red. A. O. Starostinoyi. Kyiv: Interservis, pp. 20–32. (in Ukrainian)